

УДК 373.5.016:6]:172.12

Деденів О. Ю.

ORCID 0000-0003-4499-592X

Аспірант кафедри теорії і методики технологічної освіти
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(м. Полтава, Україна) E-mail: dedovolexandro@gmail.com

Цина А. Ю.

ORCID 0000-0002-8353-9153

Доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і
методики технологічної освіти
Полтавського національного педагогічного
університету імені В. Г. Короленка
(м. Полтава, Україна) E-mail: ajut1959@gmail.com

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ ТРУДОВОГО НАВЧАННЯ

У статті розглядаються питання створення універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів основної школи у трудовому навчанні на засадах перевірених практикою концептуальних підходів.

Мета роботи – на основі цілісного наукового аналізу обґрунтувати цілісну систему методів формування громадянської відповідальності у трудовому навчанні учнів основної школи. Для досягнення поставленої мети на різних етапах наукового пошуку використано комплекс взаємопов'язаних та адекватних меті дослідження **теоретичних методів** – аналіз, класифікація, узагальнення теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології для вивчення сутності та систематизації теоретичних і емпіричних даних для обґрунтування методичних основ формування громадянської відповідальності учнів.

Наукова новизна обґрунтовуваного підходу до формування в учнів громадянської відповідальності полягає у поясненні та прогнозуванні цього процесу шляхом систематизації, на підставі загальноновизнаних та перевірених практикою концептуальних підходів, методів трудового навчання з формування громадянської відповідальності особистості учня.

Висновки: розроблено систему методів формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання, спрямованих на: навчання школярів 5-х класів розумінню громадянських норм і цінностей (метод «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні»); розвиток в учнів 6-7-х класів розуміння та формування ціннісних ставлень щодо громадянської відповідальності (методи «Школа – це життя: живемо екологічно», «Права людини та навколишнє середовище»); трудове навчання школярів 8-9 класів через здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності (методи «Увага, ми все бачимо», «Яка професія мені підходить?»).

Ключові слова: громадянськість, відповідальність, трудове навчання, формування.

Постановка проблеми. Актуальність роботи. Сучасна освіта переживає суттєві зміни, які пов'язані з організаційно-управлінською, правовою, економічною модернізаціями, визначенням нових цілей відповідно до вимог інформаційного суспільства. Посилюється значення виховного потенціалу освітнього процесу, ролі громадянської освіти, розвитку демократичних засад у навчально-виховному процесі загальноосвітнього навчального закладу й організації соціальної практики учнів. Соціальне замовлення, за концепцією Нової української школи [9], вимагає від системи освіти здійснення підготовки активної, конкурентоспроможної особистості, компетентної у розв'язанні життєвих, професійних проблем, готової до виконання громадянських обов'язків, відповідальної за власне благополуччя і розвиток своєї країни. З огляду на це, важливим стає формування громадянської відповідальності учнів протягом навчання у загальноосвітньому навчальному закладі.

На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерство освіти і науки України разом із небайдужою громадськістю та освітянами здійснило оновлення навчальних програм трудового навчання для учнів 5-9 класів, увівши

чотири наскрізні тематичні лінії для формування ключових і предметних компетентностей, зокрема і «громадянську відповідальність» [13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування громадянської відповідальності учнів присвячені роботи вітчизняних дослідників І. Голіної, С. Іконнікової, Л. Кияшко, В. Лісовського, А. Макаренка, Ю. Молчанової, О. Овчарук, Л. Парашенко, Н. Протасова, В. Сухомлинського та ін. Серед зарубіжних науковців виділимо Дж. Прасанса, який у своїй книжці «Методи викладання громадянства» [15] відстоює міжпредметний підхід до впровадження громадянської освіти у загальну освіту, також В. Вайдінгера, Р. Голлоба, П. Крапфа, Д. Роу, В. Таелмана, Т. Хаддлестона, які аналізують загальний інтегральний підхід до освіти для демократичного громадянства і виділяють три дидактичних підходи до неї: навчання «про демократію та права людини», навчання «через демократію та права людини», навчання «для демократії та прав людини».

Водночас питання на рівні універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні досі залишалося відкритим. Напрацювання сучасних досліджень є психолого-педагогічним підґрунтям для обґрунтування цілісного підходу до формування громадянської відповідальності учнів.

Мета дослідження – на основі цілісного наукового аналізу обґрунтувати цілісну систему методів формування громадянської відповідальності у трудовому навчанні учнів основної школи.

Методологія. Для вирішення поставленої мети на різних етапах наукового пошуку використано комплекс таких взаємопов'язаних теоретичних методів дослідження – аналіз, класифікація, узагальнення теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології для систематизації теоретичних та емпіричних даних з проектування методичних основ формування громадянської відповідальності учнів.

Наукова новизна обґрунтовуваного нами підходу до формування в учнів громадянської відповідальності полягає у поясненні та прогнозуванні цього процесу шляхом систематизації, за загальноновизнаними концептуальними підходами, методів трудового навчання для формування громадянської відповідальності особистості учня.

Результати дослідження. Розвиток громадянської відповідальності учнів основної школи нами здійснено на трьох поступово ускладнюваних рівнях: навчання школярів 5-х класів розумінню громадянських норм і цінностей; розвиток в учнів 6-7-х класів розуміння та формування ціннісних ставлень щодо громадянської відповідальності; трудове навчання школярів 8-9 класів через здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності.

Учнів 5 класів програма трудового навчання [13] орієнтує на визначення у співпраці з учителем та іншими учнями алгоритму взаємодії для вирішення практичних соціально значущих завдань чи проєктів.

Навчання школярів 5-х класів розумінню громадянських норм і цінностей нами здійснювалося на засадах концепції А. Макаренка щодо участі школярів у *соціально значущих видах діяльності*, спрямованих на виховання у колективі і через колектив відповідальності як сильного почуття, емоційного переживання особистістю свого громадянського обов'язку [7]. На формування в учнів розуміння необхідності виконання громадянських норм і цінностей спрямований метод *«Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні»* [8; 11]. У співпраці з учителем, працюючи в команді школярі розробляють правила внутрішнього розпорядку у майстернях для забезпечення їхніх прав і відповідальності за ухвалені спільні рішення щодо виконання обов'язків. Перелік запропонованих прав і обов'язків розглядається групами учнів з вибором шляхом голосування по п'яти основних правилах і обов'язках, яких будуть дотримуватися всі в майстерні. Їх можна написати, підписати від імені кожного учня та розмістити на видному місці у майстерні. У підсумку, учні 5 класу визначають у співпраці з учителем та іншими учнями алгоритм взаємодії в майстерні, вчать працювати в команді, цінувати і поважати думку інших, усвідомлюють, що їхню думку цінують, розуміють необхідність дотримання правил безпечної праці та організації робочого місця в майстернях.

Трудове навчання учнів 6-7-х має виводити формування їхньої громадянської відповідальності на рівень розуміння та привласнення просуспільних ціннісних ставлень.

Навчання шестикласників розумінню громадянських норм і цінностей нами здійснювалося на засадах концептуальних засад *поведінкової теорії особистості* Дж. Уотсона та Б. Скіннера, яка головним джерелом розвитку особистості визнає середовище в самому широкому сенсі цього слова, визначає особистість продуктом навчання, а її властивості – узагальненими поведінковими рефлексами і соціальними навичками [14, 351].

Учнів 6-х класів зміст трудового навчання орієнтує на усвідомлення важливості дотримання етикету для створення власного позитивного іміджу [14].

Повазі до думок інших, обговоренню та висловлюванню власних думок щодо важливості гігієни житла в житті людини сприяє застосування в трудовому навчанні методу *«Школа – це життя: живемо екологічно»* [3; 4]. Розвиток відповідального ставлення до навколишнього простору, вміння працювати в команді, брати на себе відповідальність за ухвалені рішення починається пояснення вчителя, що школа є тим простором, де не тільки відбувається навчання, а й саме життя. Вона має соціальні, наприклад, екологічні проблеми, що потребують вирішення. Діти об'єднуються у групи. Кожна група отримує завдання намалювати й презентувати соціальний плакат, висвітливши у ньому питання, що стосуються збору та утилізації сміття, що накопичується у школі. Учні презентують свої плакати, закріпивши їх на стіні. Можна запропонувати провести загальношкільну презентацію або презентацію для громади. У

підсумку, учні 6-го класу розуміють відповідальність кожного за навколишній життєвий простір, усвідомлюють власну роль у вирішенні питань, що стосуються забруднення навколишнього середовища.

Школярів 7-х класів програма трудового навчання орієнтує раціонально використовувати різноманітні матеріали [13]. Навчання семикласників готовності відповідати за власні вчинки, як вияв громадянської відповідальності, нами здійснювалося на концептуальних засадах *психодинамічної теорії особистості* З. Фрейда [14, 132, 147], орієнтовану на оволодіння учнями здатністю контролювати ситуації суспільно-політичного життя, усвідомлювати мотиви власної поведінки і спрямовувати її за прийнятними для суспільства напрямками діяльності.

Вихованню позитивного ставлення семикласників до раціонального використання природних ресурсів сприяло застосування на уроках трудового навчання методу *«Права людини та навколишнє середовище»* [5; 10]. Для цього чотири групи учнів класу отримували по одному міжнародному документу, що стосуються захисту навколишнього середовища (Стокгольмська Декларація, з навколишнього довкілля, «Брунтлендська доповідь» Міжнародної комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку, Орхуська Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості у процесі ухвалення рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, Універсальна Декларація Матері Землі). Групи учнів знайомилися самостійно зі змістом цих документів та презентували для всього класу інформацію щодо їхньої мети, прав людей, які в них проголошуються та визначали до трьох умов, які є необхідними для реалізації цих документів у світі, Україні та на місцевому рівні.

Учні 8 класів програма трудового навчання орієнтує обґрунтовувати власну позицію щодо розвитку новітніх ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій обробки матеріалів [13]. Виховання у восьмикласників національної і планетарної свідомості, як вияв громадянської відповідальності, нами здійснювалося на концептуальних засадах концепції *виховання громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості* В. Сухомлинського, спрямованої на формування здатності жити за принципами добра, відповідно до високих ідеалів, що передбачає розвиток душевності, сердечності, людяності, милосердя тощо [12].

Для формування у восьмикласників національної і планетарної свідомості нами був використаний метод *«Увага, ми все бачимо»* [4; 10]. Вчитель пояснював учням, що буде розглядатися питання про одяг, який вони купують, та соціальні, економічні і природоохоронні наслідки їхнього вибору. Було запропоновано учням подивитися на ярлики на їхніх футболках та светрах, щоб дізнатися, де вони були виготовлені, з якого матеріалу та скільки вони коштують? (запис на дошці з переліком країн та цін). Учні отримували інформаційні листки для ознайомлення зі складниками вартості технологічного ланцюжка обробки сировини для пошиття одягу. В підсумку учні 8-го класу прийшли до висновку про відповідальність кожного за навколишнє середовище, дбайливе ставлення до одягу, прагнення розпочати у своїй місцевості кампанію з метою підвищення обізнаності серед однолітків та привертання уваги громадськості до економного використання ресурсів, впливу токсинів на навколишнє середовище.

Учні 9 класів програма трудового навчання орієнтує на формування умінь оцінювати результатів власної діяльності як складової вияву громадянської відповідальності [13].

Трудове навчання учнів 9-х класів має виводити формування їхньої громадянської відповідальності на рівень сформованості самостійності, самоаналізу, самоорганізації і самоконтролю у ході здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності. Навчання дев'ятикласників цим особистісним виявам нами здійснювалося за концептуальними засадами *гуманістичного напрямку в теорії особистості* А. Маслоу для набуття особистістю досвіду взаємоповаги, пошани, довіри та визнання [14, 492], дозволяє їм рухатися до потреб самоактуалізації – прагнення стати такими, якими вони можуть стати [2, 111].

Для формування у школярів навичок самоактуалізації нами був застосований метод *«Яка професія мені підходить?»* [1, 49-51], який розвивав в учнів почуття власної відповідальності у виборі професії; спонукав до критичного аналізу та самооцінки. Учні брали участь у грі «Ринок праці», під час якої вчитель кожному дев'ятикласнику роздавав пропозиції на картці щодо майбутньої роботи, а вони вирішували: приймати їм пропозицію чи ні, записуючи свої міркування щодо її прийняття або відмови від неї у розданих картках. У разі незгоди можна було шукати інші варіанти роботи. Школярі обмінювалися пропозиціями один із одним або обмінювали свої картки на одну з карток, які були запропоновані учителем. Якщо учні знаходили роботу, яка їм подобається, то вони залишали картку у себе. Якщо вони повертали свої картки, не беручи замість них інші, це означало, що вони залишаються безробітними. У результаті такої гри, учні 9-го класу самостійно виявляли почуття відповідальності у виборі професії, виявляли свої сильні сторони і вподобання, самовизначалися із вибором майбутньої професії.

Кожен із розглянутих методів має специфічну спрямованість на розвиток певних складових громадянської відповідальності, водночас певним чином впливаючи й на розвиток інших її компонентів.

Висновки. Розроблено систему методів формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання, спрямованих на: навчання школярів 5-х класів розумінню громадянських норм і цінностей (метод «Права, обов'язки та правила у навчальній майстерні»); розвитку в учнів 6-7-х класів розуміння та формування ціннісних ставлень щодо громадянської відповідальності (методи «Школа – це життя: живемо екологічно», «Права людини та навколишнє середовище»); трудове навчання школярів 8-9 класів через здобуття практичного досвіду громадянської відповідальності (методи «Увага, ми все бачимо», «Яка професія мені підходить?»).

Перспективою подальших досліджень стане дослідно-експериментальна перевірка педагогічної ефективності обґрунтованої системи методів формування громадянської відповідальності учнів основної школи на уроках трудового навчання.

References

1. Беремо участь у демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер. Пер. з англ. та адаптація Л. І. Парашенко, Ю. О. Молчанової; за заг. ред. укр. версії Н. Г. Протасова. Київ: Основа, 2016. Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> (дата звернення: 13.01.2021).
Beremo uchast' u demokratsii : plany urokiv z pytan' osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva ta osvity prav lyudyny dlya starshykh klasiv seredn'oyi shkoly [Participate in democracy: lesson plans on education for democratic citizenship and human rights education for high school seniors]. (2016). Kyiv, Ukraine : Osnova. Tom 4. Retrieved from : <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/>.
2. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. Москва: Междунар. пед. акад., 2001. 322 с.
Vakhromov, Ye. Ye. (2001). Psikhologicheskiye kontseptsii razvitiya cheloveka: teoriya samoaktualizatsii [Psychological concepts of human development: the theory of self-actualization]. Moskva, Russia : Mezhdunar. ped. akad.
3. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії» : плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Пер. з англ. та адаптація О. В. Овчарук. Київ: Основа, 2012. Том 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> (дата звернення : 23.01.2021).
Hollob R., Vaydinher V. «Zrostayemo v demokratsiyi» : plany urokiv dlya pochatkovoho rivnya z pytan' osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva ta osvity prav lyudyny dlya zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv [«Growing in a Democracy»: Lesson Plans for Elementary Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education for General Education Institutions] (2012). Kyiv, Ukraine : Osnova, 2012. Tom 2. Retrieved from : <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/>.
4. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. Київ : [б.в.], 2017. 136 с.
Hromadyans'ka vidpovidal'nist': 80 vprav dlya formuvannya hromadyans'koyi ta sotsial'noyi kompetentnostey pid chas vuvchennya riznykh shkil'nykh predmetiv. 5-9 klas. Posibnyk dlya vchytelya [Civic responsibility: 80 exercises for the formation of civic and social competencies in the study of various school subjects. Grades 5-9. Teacher's guide]. (2017). Kyiv, Ukraine.
5. Живемо в демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Р. Голлоб, Т. Хаддлестон, П. Крапф та ін. ; пер. з англ., наук. редагування та адапт. О. В. Овчарук; заг. ред. : Р. Голлоб, П. Крапф ; заг. ред. укр. версії : Н. Г. Протасова. 3-тє вид. Київ: Основа, 2016. Т. 3. 212 с.
Zhyvemo v demokratsiyi : plany urokiv z pytan' osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva ta osvity prav lyudyny dlya zahal'noosvitnikh navchal'nykh zakladiv [Living in a democracy: lesson plans on education for democratic citizenship and human rights education for secondary schools] / R. Hollob, T. Khaddleston, P. Krapf ta in. ; per. z anhll., nauk. redahuvannya ta adapt. O. V. Ovcharuk; zah. red. : R. Hollob, P. Krapf ; zah. red. ukr. versiyi : N. H. Protasova. 3-tye vyd. (2016). Kyiv, Ukraine : Osnova.
6. Компасито : пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008. URL : <http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/> (дата звернення : 23.01.2021).
Kompasito : posobiye po obucheniyu detey pravam cheloveka. (2008). [Compassito: a handbook for teaching children human rights] Sovet Yevropy. Retrieved from : <http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/>
7. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. школа, 1990. 336 с.
Makarenko, A. S. (1990). Metodyka vykhovnoyi roboty [Methods of educational work]. Kyiv, Ukraine : Rad. Shkola.
8. Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф. Пер. з англ. та адаптація Н. Г. Протасової. Том 6. Retrieved from : <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення : 16.01.2021).
Navchannya demokratsiyi : zbirnyk praktychnykh zanyat' z osvity ditey dlya demokratychnoho hromadyanstva ta osvity z prav lyudyny [Teaching democracy: a collection of practical classes on children's education for democratic citizenship and human rights education] / R. Hollob, P. Krapf. Per. z anhll. ta adaptatsiya N.H. Protasovoyi. Tom 6. Retrieved from : <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/>.
9. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи: електронний ресурс. URL : <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczija.pdf12> (дата звернення : 15.01.2021).
Nova ukrayins'ka shkola: kontseptual'ni zasady reformuvannya seredn'oyi shkoly: elektronnyy resurs [New Ukrainian school: conceptual principles of secondary school reform: electronic resource]. Retrieved from : <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczija.pdf12>.
10. Посібник з освіти в галузі прав людини за участі молоді «Компас». URL : <http://www.coe.int/uk/web/compass/where-do-you-stand>.
Posibnyk z osvity v haluzi prav lyudyny za uchasti molodi «Kompas» [Handbook on human rights education with the participation of young people «Compass»]. Retrieved from : <http://www.coe.int/uk/web/compass/where-do-you-stand>.

11. Посібник з освіти дітей правам людини «Компасіто». URL: http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/chapter_4/4_37/asp (дата звернення : 17.01.2021).
Posibnyk z osvity ditey pravam lyudyny «Kompasito» [«Compassito» Handbook on Children's Education and Human Rights]. Retrieved from : http://www.eycb.coe.int/compasito/ru/chapter_4/4_37/asp
12. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. Київ : Рад. школа. 1977. Т. 4. 640 с.
Sukhomlyns'kyu, V.O. (1977). Vybrani tvory [Selected works]: Vols. 1–5; Vol. 4. Kyiv, Ukraine : Rad. Shkola. T. 4.
13. Трудове навчання. 5-9 класи: практичний посібник для вчителів / С. М. Дятленко, Р. М. Лешук, О. Ю. Медвідь; упоряд. С. М. Дятленко; за заг. ред. А. І. Терещука. Харків: Ранок, 2017. 128 с.
Trudove navchannya (2017). 5–9 klasy: prakt. posibnyk dlya vchyteliv [Labor training. Grades 5–9: A Practical Guide for Teachers] / S. M. Dyatlenko, R. M. Leshchuk, O. YU. Medvid'; uporyad. S. M. Dyatlenko; za zah. red. A. I. Tereshchuka. Kharkiv, Ukraine : Ranok.
14. Хьелл Л. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 607 с.
KH'yell L. (2007). Teorii lichnosti [Theories of personality]. Sankt-Peterburg, Russia : Piter.
15. Prasanth J. K. Methods Of Teaching Civics. New Delhi: Discovery Publishing House. 2004. 280 p.
Prasanth, J.K. (2004). Methods Of Teaching Civics. New Delhi, India : Discovery Publishing House.

Dedenev A.

ORCID 0000-0003-4499-592X

Graduate student of the Department of
Theory and Methods of Technological Education,
Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(Poltava, Ukraine) E-mail: dedovolexandro@gmail.com

Tsyra A.

ORCID 0000-0002-8353-9153

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Theory
and Methods of Technological Education,
Poltava V. G. Korolenko
National Pedagogical University
(Poltava, Ukraine) E-mail: ajut1959@gmail.com

METHODS OF FORMATION OF CIVIL RESPONSIBILITY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN LESSONS OF LABOR EDUCATION

The article considers the issues of creating a universal scientific and effective system of formation of civic responsibility of primary school students in labor training on the basis of proven conceptual approaches.

***The purpose** of the work – on the basis of a holistic scientific analysis to substantiate a holistic system of methods of forming civic responsibility in the labor training of primary school students. To achieve this goal at different stages of scientific research used a set of interrelated and adequate research goals of **theoretical methods** – analysis, classification, generalization of theoretical approaches of domestic and foreign scientists in philosophy, sociology, pedagogy, psychology to study the essence and systematization of theoretical and empirical data to substantiate the methodological foundations of the formation of civic responsibility of students.*

***The scientific novelty** of a sound approach to the formation of students' civic responsibility is to explain and predict this process by systematizing, based on generally accepted and proven conceptual approaches, methods of labor training for the formation of civic responsibility of the student's personality.*

***Conclusions:** a system of methods for the formation of civic responsibility of primary school students in the lessons of labor training, aimed at: teaching 5th grade students to understand civic norms and values (method «Rights, responsibilities and rules in the classroom»); development of students in grades 6-7 understanding and formation of values regarding civic responsibility (methods «School is life: we live ecologically», «Human rights and the environment»); labor training of pupils of 8-9 classes through gaining practical experience of civil responsibility (methods «Attention, we see everything», «What profession suits me?»).*

Keywords: citizenship, responsibility, labor training, formation.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2021